

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ
до практичних занять з дисципліни
“ВСТУП ДО МОВОЗНАВСТВА”
(для здобувачів вищої освіти спеціальності 014.01 «Середня освіта.
Українська мова та література»)
(Електронне видання)

ЗАТВЕРДЖЕНО
на засіданні кафедри
української філології та
журналістики
Протокол № 4 від
21.10.2021

Методичні вказівки до практичних занять з дисципліни “Вступ до мовознавства” (для здобувачів вищої освіти спеціальності 014.01 «Середня освіта. Українська мова та література») (Електронне видання) / Уклад.: О.А. Карловас, О.Л.Кравченко. – Сєверодонецьк: вид-во СНУ ім. В. Даля, 2021. – 41 с.

Курс “Вступ до мовознавства” передувє іншим лінгвістичним дисциплінам у системі фахової підготовки філологів. Представлені завдання до практичних занять з дисципліни “Вступ до мовознавства”, спрямовані на ознаймлення з найважливішими відомостями про мову з огляду на сучасний стан мовознавчої науки: природу і сутність мови, її походження, закономірності розвитку та функціонування на різних історичних етапах, походження й розвиток письма, генеалогічну і типологічну класифікації мов, структурні рівні та одиниці мови.

Укладач:
викладач

О. А. Карловас, ст.

О. Л. Кравченко, к.філ.н., доцент

Рецензент:
доцент

І. М. Кошман, к.філ.н.,

Вступ

Навчальна дисципліна "Вступ до мовознавства" посідає важливе місце в системі лінгвістичної освіти здобувачів вищої освіти філологічних спеціальностей, оскільки, маючи пропедевтичний характер, готує їх до вивчення сучасної української літературної мови. Майбутній філолог, який працюватиме в умовах національної школи, повинен отримати ґрунтові знання з лінгвістичних дисциплін, щоб мати можливість вільно вживати усну та писемну форми рідної мови, пояснювати різноманітні мовні явища.

Курс розпочинає вивчення лінгвістичних дисциплін і створює наукову базу для їх засвоєння. Він має забезпечити усвідомлення здобувачами вищої освіти основних проблем, понять і термінів мовознавчої науки, підготувати їх до активного засвоєння інших дисциплін мовознавчого циклу.

Пропоновані методичні вказівки призначені для систематизації роботи здобувачів вищої освіти при засвоєнні навчального матеріалу, для закріплення теоретичних знань.

Основний зміст курсу об'єднано в один навчальний модуль «Загальні питання мовознавства. Системно-структурний характер мови».

Він містить такі змістові модулі: 1) мовознавство як наука та навчальна дисципліна; 2) природа, сутність та функції мови; 3) походження і розвиток мови; 4) мова і письмо; 5) мови світу та їх класифікація; 6) структура мови; 7) фонетика і фонологія; 8) лексикологія; 9) граматика. Тематика змістових модулів розкриває головні аспекти підготовки здобувачів вищої освіти в галузі мовознавства. Кожна тема передбачає розв'язання основних мовознавчих проблем, які виокремлено в питання для обговорення на практичних заняттях. Для ґрунтового засвоєння матеріалу необхідно опрацювати та вивчити визначення нових лінгвістичних термінів, послуговуючись лінгвістичними термінологічними виданнями.

Практичні завдання допоможуть здобувачам вищої освіти застосовувати теоретичні знання на практиці: знаходити та характеризувати мовні явища, фонетичні процеси; членувати мовленнєвий потік на фразу, синтагму, такт, склад; застосовувати на практиці фонетичну транскрипцію; визначати фонетичні процеси; характеризувати типи системних відношень лексичних одиниць (синонімів, омонімів, антонімів, паронімів); аналізувати та класифікувати фразеологічні одиниці; характеризувати граматичні значення та способи їх вираження; розрізняти і визначати морфологічні типи мов.

Загальний список базової та додаткової літератури подано з урахуванням новітніх видань.

Практичне заняття № 1

Тема: Мовознавство як наука. Мова як об'єкт вивчення і як складна багатофункціональна структура

План

1. Структура мовознавства.
2. Мовознавство в системі наук.
3. Мова як особлива знакова система.
4. Методи, аспекти, прийоми й процедури дослідження мови.
5. Мова і мислення.
6. Мова і мовлення. Фердинан де Сосюр про дихотомію “мова – мовлення”.

Завдання

1. Підготувати відповіді на теоретичні питання плану.

2. Опрацювати таблиці, що репрезентують структуру мовознавства, його місце в системі інших наук, уміщені в посібнику:

Дрогомирецький П. П., Пена Л. І. Вступ до мовознавства : навчально-методичний посібник / П. П. Дрогомирецький, Л. І. Пена. – Івано-Франківськ, 2015. – С. 8 – 15. – Режим доступу: <http://194.44.152.155/elib/local/2200.pdf>

3. Визначити, які функції виконує мова в запропонованих ситуаціях.

1. Наше спілкування під час заняття.
2. Тихо! або Рота, струнко!
3. Стіл, канапа, олівець, дерево, морозиво.
4. Морозе, морозе, ходи до нас куті їсти. А в Петрівку не ходи і своїх діток не веди, не морозь нам ні жита, ані пшениці, ні оратаїв старих, ні погоничів малих .
5. Ці бісові кури усі грядки мені сталували!!!! (рядки взято з коломийки : Качки жито сталували, хто ж го буде жати? Хлопці личко сцілували, хто ж мі схоче взяти?

4. Продовжити та аргументувати думки, застосовуючи метод „Мікрофон”, попередньо опрацювавши розділ з книги Фердинана де Сосюра “ Курс загальної лінгвістики ” (Додаток Б).

1. Мова – це продукт діяльності суспільства, бо ...
2. Мова – це генетично запрограмоване явище. Цю думку пропагували...
Я вважаю, що...
3. Мова і мислення взаємопов'язані, бо...

4. Я є прихильником такої теорії мови, як..., бо...

5. Опрацювати статтю Ковалик І. І. “Мова і мовлення та форми їх існування” (додаток А). Заповнити пропуски на місці крапок у клітинках таблиці. Усно обґрунтувати кожну відмінність між поняттями “мова” і “мовлення”.

Відмінні риси мови і мовлення

МОВА	МОВЛЕННЯ
1. Явище абстрактне	1. Явище ...
2. Явище ... , ...	2. Явище психічне, індивідуальне
3. Відносно стабільна	3. ...
4. Має ієрархічну організацію	4. Має ... характер
5. Між її одиницями парадигматичні зв'язки	5. Між її одиницями ... зв'язки

Практичне заняття № 2

Тема: Класифікація мов світу

План

1. Найпоширеніші мови світу, принципи їх класифікації.
2. Міжнародні мови, їх функціональна роль.
3. “Мертві” мови. Їх роль для вивчення сучасних мов.
4. Критерії побудови генеалогічної класифікації мов. Значення при цьому порівняльно-історичного методу.
5. Загальна характеристика найпоширеніших мовних сімей. Індоевропейські мови.

Завдання

1. Підготувати відповіді на теоретичні питання плану.

2. Опрацювати таблиці, що репрезентують різні типи класифікації мов, розміщені в посібнику: Дрогомирецький П. П., Пена Л. І. Вступ до мовознавства : навчально-методичний посібник / П. П. Дрогомирецький, Л. І. Пена. – Івано-Франківськ, 2015. – С. 71 – 81. – Режим доступу: <http://194.44.152.155/elib/local/2200.pdf>

3. Заповніть порожні клітинки таблиці необхідними відомостями про групування мов світу за генеалогічною класифікацією (у таблиці подано найпоширеніші мовні сім'ї та групи):

Мовна сім'я	Мовна група	Мовна підгрупа	Мови (у тому числі мертві)
Індоевропейська	Слов'янська	східна	
		західна	
		південна	
	Германська	північна (скандинавська)	
		західна	
		східна	
	Романська	центральна	
		західна	
		східна (балканороманська)	
	Балтійська		
	Кельтська	гойдельська	
		бриттська	
		галльська	
	Індійська		
	Іранська		
	Грецька		
Фінно-угорська	Угорська		
	Фінська	прибалтійська	
		пермська волзька	
Тюркська	Булгарська		
	Кипчацька		
	Огузька		
	Карлукська		
	Уйгурська (східна)		

Семітохамі тська (афразійська)	Семітська		
	Хамітська		
Кавказька	Картвельсь ка		
	Абхазо-ади гейська		
	Нахсько- дагестанськ а		
Монгольськ а			
Тунгусо-ма нчжурська	Сибірська (північна)		
	Амурська		
	Південна		
Китайсько- тибетська	Тан-китайс ька		
	Тибето-бір манська		
Аустроазіат ська			
Мови Далекого Сходу			

4. Опрацювати статтю С. П. Самійленка (Додаток В). Скласти конспект.

Джерело: Історія українського мовознавства (друга половина XX ст.): Хрестоматія / упорядник В. В. Денисюк. – Умань : ВПЦ «Візаві», 2016. – 266 с.

*Друкується за виданням: Самійленко С.П. Проблеми і принципи класифікації мов // Українська мова і література в школі. – 1978. – № 7.

5. Пояснити значення термінів: спеціалізовані та неспеціалізовані штучні мови; мови артланг, волапюк, сольресоль, есперанто, лаадан, токі пона, лінгва ігнота, енохіанська мова, А-Прім.

Практичне заняття № 3

Тема: Фонетика і фонологія. Членування мовного потоку

План

1. Аспекти вивчення звуків мови. Розрізнення фонетики й фонології.
2. Позиційні та історичні зміни звуків.
3. Взаємодія звуків у потоці мовлення. Комбінаторні зміни звуків.
4. Фонема. Диференціальні та інтегральні ознаки фонем.
5. Фонетична і фонематична транскрипція.

Завдання

1. Підготувати відповіді на теоретичні питання плану.

2. Опрацювати таблиці, що репрезентують фонетичний рівень мови, уміщені в посібнику: Дрогомирецький П. П., Пена Л. І. Вступ до мовознавства : навчально-методичний посібник / П. П. Дрогомирецький, Л. І. Пена. – Івано-Франківськ, 2015. – С. 20 – 29. – Режим доступу: <http://194.44.152.155/elib/local/2200.pdf>

3. Визначте звуки за такими ознаками

- 1) шумний, глухий, губний, губно-губний, щілинний;
- 2) задній ряд, середнє підняття, лабіалізований;
- 3) сонорний, середньоязиковий, щілинний, м'який;
- 4) задній ряд, високе підняття, лабіалізований;
- 5) шумний, дзвінкий, передньоязиковий, зубний, африката, м'який;
- 6) передній ряд, високе підняття, нелабіалізований;
- 7) сонорний, передньоязиковий, піднебінний, зімкнено-прохідний, вібрант, м'який;
- 8) шумний, глухий, задньоязиковий, проривний;
- 9) передній ряд, середнє підняття, нелабіалізований;
- 10) шумний, глухий, передньоязиковий, зубний, проривний, м'який.

4. Визначте диференційні та інтегральні ознаки приголосних фонем у парах слів

Пара слів	Характеристика фонем	Інтегральні ознаки	Диференціальні ознаки
Хміл ь – джміль	Х – шумний глухий, задньоязиковий, щілинний, твердий; ДЖ – шумний дзвінкий, передньоязиковий	твердість	глухість / дзвінкість, задньоязиковість / передньоязиковість, щілинність / африката

	, африката, твердий.		
Сом – сім			
Шив – мив			
Сало – мало			
Бар – дар			
Грати – грати			

5. Визначте, які звукові зміни відбулись у словах.

Ганна, проїзний, життя, тарілка, гострий, мінералогія, хто, Пилип, соняшник, ведмідь.

6. Охарактеризуйте асимілятивні зміни звуків у словах.

Зразок Вітчизна – [в'іч:изна] – регресивна асиміляція, контактна, повна, за способом творення, не засвідчена в орфографії.

Журишся, копитце, ясність, зілля, ворітця, з сином, з джазом, відвізши, стіна, розсідлати.

7. Підкресліть слова, записані фонетичною транскрипцією. Думку обґрунтуйте.

шчілинний, с'м'іуц':а, ш'ізде"с'атил'іт':а, дол'а, п'ід:аш':а, шчаст'а, ви"шневий, шчас'ц'а, набираєт'с'а, в'ітан'н'а, ве"с'іл':а, регіт, бе"ж:ал'існи"ї, м'іс'ачної, зб'іл'ше"ний, ос'ін'н'ій, кіл'кіст', ш'іс'ц'.

Практичне заняття № 4

Тема: Фонетика і фонологія. Членування мовного потоку

План

1. Склад. Типи складів. Теорії складоподілу: експіраторна, м'язового імпульсу, сонорна. Співвідношення слова й такту. Проклітики та енклітики.
2. Засоби членування мовленнєвого потоку: інтонація, паузи, наголос. Інтонація та її компоненти: мелодика, темп, інтенсивність мовлення, виділення слова у фразі наголосом.
3. Наголос фразовий, логічний, емпатичний. Складові компоненти інтонування. Співвідношення фрази із синтагмою та реченням.

Завдання

1. Підготувати відповіді на теоретичні питання плану. Подати визначення термінів, скориставшись термінологічними словниками: мовленнєвий потік, фраза, синтагма, такт, проклітика, енклітика; склад відкритий, закритий, неприкритий, прикритий; інтонація, пауза, мелодика, темп, наголос фразовий, логічний, емпатичний; наголос словесний: силовий (динамічний), довготний (кількісний), музикальний (тонічний, мелодійний); зв'язаний, вільний; постійний, рухомий.

2. Опрацювати таблиці, уміщені в посібнику: Дрогомирецький П. П., Пена Л. І. Вступ до мовознавства : навчально-методичний посібник / П. П. Дрогомирецький, Л. І. Пена. – Івано-Франківськ, 2015. – С. 30 – 31. – Режим доступу: <http://194.44.152.155/elib/local/2200.pdf>

3. Заповнити пропуски на місці крапок у клітинках таблиці. Схарактеризувати кожен вид словесного наголосу.

Словесний наголос

1. За артикуляційно-акустичними особливостями	У яких мовах
а) силовий, або ... , або ...	українська, чеська, польська, вірменська, грузинська, німецька
б) ... , або ... , або ...	японська, китайська, в'єтнамська, шведська, норвезька, литовська, латиська
в) квантитативний, або ... , або ...	індонезійська, новогрецька, якутська
2. За місцем у слові	
а) фіксований, або ... , або ...	чеська, словацька, угорська, естонська, фінська, латиська,

	чеченська, монгольська; грузинська, польська; французька, вірменська, турецька
б) вільний, або ... , або ...	українська, російська, сербська, білоруська, хорватська, абхазька, мордовська

4. Почленувати поданий текст на синтагми (позначити їх межі скісною рисою) і словосполучення (виписати). Знайти випадки збігу синтагм і словосполучень. Чим відрізняється синтагма від словосполучення?

Ніхто так повно не пережив дару свободи усім своїм єством! На волі він переродився, наче знову прийшов на світ. І в тому вільному світі під скупим чужим сонцем ожила в ньому пам'ять про рідний край, мова й пісня України, чиста, як перше кохання (Є.Сверстюк).

5. Макаренко А. С. писав у “Книзі для батьків”: “Я став справжнім майстром лише тоді, коли навчився говорити “Іди сюди” з 15 – 20 відтінками, коли навчився давати двадцять нюансів у постановці голосу”.

Промовити цю фразу (а також якісь інші речення – кожен студент добирає один приклад) з різним інтонаційним забарвленням, змінюючи тембр і мелодику голосу, щоб виразити, наприклад, *прохання, побажання, рекомендацію, вимогу, розпорядження, категоричний наказ, заклик* тощо і одночасно передати настрій – *радість, здивування, захоплення, роздратування, гнів, обурення, іронію, сарказм, втому* та ін.

6. Прочитати текст уголос. Поставити наголос на кожному слові. Підкреслити слова, на які падає логічний наголос, поставивши його.

Із самісінького ранку тиша, її порушують лише голоси пташок, яких у лісі багато. Ні найменшого вітерцю, повний безрух, і в повітрі, що встоюється та наче загусає, ніщо не здригнеться. Хіба що зненацька випростається листок трави, з якого спаде краплина роси. Чи перестрибне зі стебла на стебло зелененький коник. Або погрозово загуде гедзь. Повітря встоюється і, ще недавно по-ранковому свіже, дедалі сухішає і важчає, ніби то важчають самі сонячні промені, що пронизують його (Євген Гуцало).

7. Розбити слова на склади, опрацювавши основні правила українського складоподілу.

Різно, слухавка, ніздря, марля, покоївка, військовослужбовець, прогулянка, настільний, тести, витканий, посвітлішав, мандрівка, пройшли, окраса, напівпритомна, вбивство, нейрон, морквяний, легковажний, гостряк, Роксолана, романтичний, примарний, люстра, розвалини, осінній, Іванко, недоступність, відкрити, банкрутство, блокнот, оздоровлення, книжка, ласка, морфологія, завдання, хірургічний, словниковий, комп'ютер, розбити, ланцюжок, гайда.

Практичне заняття № 5

Тема: Лексикологія. Семасіологія

План

1. Природа лексичного значення.
2. Структура лексичного значення слова. Типи лексичних значень.
3. Зміни в значенні слова: звуження, розширення, зміщення.
4. Екстралінгвістичний компонент лексичного значення.
5. Прямі й переносні значення слова. Типи переносів. Метафора. Метонімія. Синекдоха.
6. Внутрішня форма слова. Вільні лексичні значення.

Завдання

1. Підготувати відповіді на теоретичні питання плану. Подати визначення термінів, скориставшись словником лінгвістичних термінів: лексема, алолекс (лекс), словоформа, афікс, денотат, сигніфікат, конотат, семема, сема, лакуна, деетимологізація.

2. Опрацювати таблиці, уміщені в посібнику: Дрогомирецький П. П., Пена Л. І. *Вступ до мовознавства : навчально-методичний посібник / П. П. Дрогомирецький, Л. І. Пена. – Івано-Франківськ, 2015. – С. 32 – 36. – Режим доступу:* <http://194.44.152.155/elib/local/2200.pdf>

3. Які з наведених слів є немотивованими (підкресліть), а які мотивованими в українській мові? Визначити внутрішню форму мотивованих слів.

Книжковий, книга, бухгалтер, динамо, "Динамо", синій, посинілий, учений, наука, учень, учити, неук, пир, пити, пиття, пиво, пивний; снігур, сніговий, сніг, сніговик, снігуронька, снігопад, засніжений, снігопад; порада, радість, порадити, зрадіти, рада, порадувати, радий.

4. Відмежувати однозначні слова від багатозначних. Як ви вважаєте, чому виділені вами слова є однозначними?

Елеватор, глибина, директива, акустика, крапка, ампер, перекласти, срібний, дружина, лаванда, авторитет.

5. У поданих реченнях знайти слова з конотативним значенням. Почленувати їх на морфеми, визначити тип афіксів за функцією і значенням. Як досягається додаткове стилістичне значення слова?

1. Місяць на небі, зіроньки сяють, тихо по морю човен пливе. В човні дівчина пісню співає, а козак чує, серденько мре (Нар. твор.).
2. Править хтось малим човенцем, стиха весла підіймає, і здається, що з весельця щире золото спадає (Леся Українка).
3. Приплентався до лікаря поважний дядило (П. Глазовий).
4. Де це моє мотовило?
5. Візьму тебе, шабеліно, та за гострий край, кину тебе, шабеліно, в широкий Дунай (Нар. твор.).
6. Отакий дідище, отакий носище, хап – та в мішок! (Нар. твор.).

6. Прочитати пояснення до поданого речення. Довести слушність такого слововживання, спираючись на знання про внутрішню форму слова та деетимологізацію. Як на вашу думку, звуження чи розширення значення наведених іменників відбулося в процесі їхнього функціонування у мові? З'ясувати за словником лінгвістичних термінів, що таке катахриза, оксиморон (оксюморон). Навести приклади такого парадоксального слововживання в мові.

“Вже немолода молодиця стояла біля тину” (І. Нечуй-Левицький, “Микола Джеря”).

У цьому реченні використано досить цікаве поєднання слів, на перший погляд не сполучуваних. Хіба може бути молодиця немолодою, чорнило зеленим чи червоним, а білизна синьою?

7. У якому з трьох напрямів – звуження, розширення чи зміщення назви – відбувалися зміни в семантиці наведених лексем?
Стріляти, столяр, чорнило, жир, пиво, печиво, квас, берег, бюро.

Практичне заняття № 6

Тема: Морфемна будова слова

План

1. Типи афіксів за місцем у слові: префікс, постфікс (суфікси і закінчення), інфікс, конфікс, трансфікс, інтерфікс. Нульові морфеми.
2. Варіанти морфем (аломорфи, морфи).
3. Словотвірні засоби: твірне слово, твірна основа, похідне слово, формант.

4. Способи словотвору: суфіксація, префіксація, постфіксація, інфіксація, трансфіксація, конверсія (перехід слова з однієї частини мови в іншу), складання (основоскладання та словоскладання), зрощення, усичення, лексикосемантичний спосіб.

Завдання

1. Підготувати відповіді на теоретичні питання плану. Подати визначення термінів, скориставшись словником лінгвістичних термінів: префікс, постфікс, інфікс, конфікс, трансфікс, інтерфікс, нульова морфема, аломорф, морф, морфемна омонімія, омосемія.

2. Продовжити речення.

1. Розділ граматики, що вивчає внутрішню структуру слова, - це ...
2. Морфема – це ...
3. Типи морфем за значенням: ...
4. Корінь – це ...
5. Аломорфи кореня з'являються в результаті ...
6. Усі морфеми, крім кореня, – це ...
7. Типи афіксів за функцією: ...
8. Формотвірні релятивні афікси служать для ...
9. Флексія – це ...
10. Афікси, що вносять додаткове значення в те саме слово, називаються ...
11. Типи афіксів за місцем у слові: ...
12. Морфема, яка охоплює корінь з двох боків, - це ...
13. Аглютинація – це такий спосіб поєднання морфем у слові, при якому ...
14. Спосіб поєднання морфем у слові, коли вони ніби – сплавляються, зливаються одна з одною в місці з'єднання, називається ...
15. Корінь може видозмінюватися, афікси багатозначні у мовах ... типу.
16. У процесі історичного розвитку у внутрішній структурі слова можуть відбутися такі зміни: ...
17. Декореляція – це процес переходу ...

3. Почленувати на морфеми подані слова. Які з афіксів словотвірні, а які формотвірні (семантичні, релятивні)?

Веселий, весело, веселитися, веселиш, веселка, веселіший, найвеселіший, весілля, веселики, веселиками.

4. Погрупувати слова за частинами мови. Визначити в них корені. Чи збігається поділ слів на частини мови і на групи за спорідненістю коренів? Відповідь обґрунтувати.

Тихо, свій, п'ятеро, тиша, по-свійськи, п'ятий, свійський, тихенький, п'ятірка, освоїтися, затихнути, уп'яťох, свояк.

5. Заповніть порожні клітинки таблиці та пропуски на місці крапок необхідними відомостями:

П
О
С
О
Б
И
С
Л
О
В
О
Т
В
О
Р
Е
Н
Н
Я

емо
рф
оло
гіч
ні

--	--	--	--	--	--	--

			... - семанти чний	Ле ксико-си ntaxич ний
1.Префіксаль ний 2.Суфіксаль ний 3. ...				
	1. ... – перехід в іменники 2. Ад’єктивація – перехід у ... 3. Адвербіалізація – перехід у прислівни 4. Вербалізація – перехід у ... 5. Проніміналізація – перехід у займенн 6. Нумералізація – перехід у ... 7. Препозиціоналізація – перехід у прийменники 8. Кон’юнкціоналізація – перехід у сполу 9. Партикуляція – перехід у частки 10. Інтер’єктивація – перехід у вигуки			

Практичне заняття № 7

Тема: Граматична будова мови: основні одиниці та елементи

План

1. Предмет і склад граматики. Морфеміка, морфологія, синтаксис як її складові.
2. Граматичне значення слова, його відмінність від лексичного значення. Типи граматичних значень: постійні і змінні; формальні і реальні; класифікаційні, синтаксичні, номінативні.
3. Граматична категорія як система однорідних граматичних значень слова.
4. Граматична форма. Способи і засоби їх вираження.
5. Поділ слів на частини мови, частки й вигук.
6. Семантичні розряди (класи) різних частин мови.

Завдання

1. Почленувати подані слова на частини. Чи однакові за значенням і функціями виділені вами морфemi? Чи завжди однозвучні морфemi мають однакове граматичне і лексичне значення?

Чи можуть різні морфemi виражати однакове граматичне значення? Чи можуть морфemi бути синонімічними і омонімічними?

Літній, літо, влітку, літепло, політ, читач, викладач, налигач, полтавець, киянин, ялтинець, львів'янин.

2. Поставити слова у форму:

1) родового відмінка однини: безодня, відсіч, тепло, сонце, мати, знемога, батько, кохання;

2) родового відмінка множини: рука, двері, суддя, стаття, окуляри.

Подумайте і зробіть висновки:

Чи може одна й та сама морфема в українській мові надавати словам різні граматичні значення? Чи може одне граматичне значення виражатися різними морфемами? Для якого типу мов – аглютинативного чи флективного – це характерно?

3. Записати подані словoформи у парадигматичні ряди. За яким принципом і у якій послідовності слід розташувати слова?

Країно, вас, країна, ви, до країни, вами, ти, країні, тобі, тебе, країну, країною, вам, країн, в країні, на тебе, країни, тобою, країнами, країнам, на країнах, в тобі, при вас, біля вас, на країни.

4. В українській мові досить багато звуконаслідувальних слів. Записати якнайбільше таких звуконаслідувань і утворити від них дієслова (за зразком: горобець цвірінчить – цвірінь – цвірінь; собака гавкає – гав– гав). Порівняйте записані вами звуконаслідувальні слова української мови з аналогічними в російській, англійській мовах. Чи помітили ви

різницю? Як ви вважаєте, чи справді тварини і птахи в різних краях –“говорять” по-різному? Чи справа тут не в них, а в людях, які їх чують?

Кінь, лоша, кішка, корова, коза, курка, півень, порося, свиня, соловей, зозуля, лисиця.

5. Погрупувати слова за частинами мови. Визначити в них корені. Чи збігається поділ слів на частини мови і на групи за спорідненістю коренів? Відповідь обґрунтувати.

Тихо, тихцем, свій, п'ятеро, тиша, по-свійськи, п'ятий, свійський, тихенький, п'ятірка, освоїтися, затихнути, утихомирити, уп'яťох, свояк.

6. Розмежувати синтетичні й аналітичні граматичні форми. Яке граматичне значення вони виражають? Указати серед наведених аналітично-синтетичні форми.

1. Веселіший, найвеселіший, більш веселий, найменш веселий, якнайвеселіший, якомога веселіший.

2. Напишу, писатиму, буду писати.

3. Бережи, хай береже, бережімо, бережіть.

4. Школу, у школу, брата, від брата, на воді, воді, на місці.

7. Подана фраза, сконструйована видатним російським мовознавцем Л.Щербою, відома всім філологам, хоча жоден із них не розуміє смислу цього речення. Не розуміючи значення, ми, однак, легко визначимо в цьому висловлюванні підмет і присудок, другорядні члени речення, встановимо частини мови і навіть форми, у яких вони вжиті.

Як це вдається зробити? Спробуйте пояснити цей мовний парадокс.

“Глокая куздра штеко будланула бокра и кудрячит бокрѐнка”.

Ковалик І.І. Мова і мовлення та форми їх існування // Ковалик І.І. Питання українського і слов'янського мовознавства. – Вибрані праці. – Частина II / Упорядник З.Терлак. – Львів – Івано-Франківськ. – С. 116 –126.

Мова ... являє собою діалектичну структурну єдність різних мовних виявів з їхніми різноманітними частковостями та різними видами існування мови і мовлення в цілому. Дотепер чимало праць присвячено проблемним питанням мови і мовлення в цілому, а також питанням літературної і діалектної та писемної й усної мови (мовлення). Отже, постала необхідність підсумувати результати цих досліджень і разом з тим узагальнити теоретичні погляди про форми існування і функціонування мови і мовлення.

Проблема мови і мовлення в цілому. Важливим здобутком сучасної науки про мову є виявлення і наукове обґрунтування двох форм існування лінгвальної дійсності – мови і мовлення. Концепцію дихотомії існування лінгвальної дійсності у формі мови і мовлення (рос. язык и речь, фр. *Langue et parole*, нім. *Sprache und Rede*) висунув ще в «Енциклопедії філософських наук», в якій він протиставив мову мовленню. У Росії на початку 19 ст. філософ економіст правознавець і лінгвіст Л.С.Якоб (1759-1827) у книзі «Начертание всеобщей грамматики для гимназий Российской империи» (1812 р., 526 с.) чітко розмежував «язык» і «речь»: «Говорити, значить вимовляти слова як членоподібні звуки. Сукупність слів, уживаних для цього, називається мовою... Мовлення є ряд слів, що виражають поєднані думки». У зарубіжному мовознавстві питання мови і мовлення висвітлював В.Гумбольдт, Г.Пауль, Г.Габеленц, Ф.Фінк, А.Марті, Ф. де Соссюр, А.Гардінер, Е.Бенвеніст, Л.Єльмслев, В.Дорошевський, Н.Хомський, Е.Косеріу та ряд інших лінгвістів-теоретиків.

Поняття мови і мовлення, що увійшло у вітчизняну лінгвістику в 70-х роках 19 ст. завдяки працям О.О.Потебні, О.І. Бодуена де Куртене, широко висвітлювалось у радянському мовознавстві. Цим питанням були присвячені дві наукові конференції у Москві в 1962 р. і в Тбілісі в 1971 р.

Мова і мовлення як дві форми існування єдиної за своєю природою і діалектичної за своєю структурою лінгвальної дійсності (діяльності) мають поряд із спільними властивостями ще й певні відмінності...

Спільні властивості мови і мовлення такі: 1) мова і мовлення – це дві форми існування єдиної лінгвальної дійсності, що існує в лінгвальній свідомості одних і тих же мовців; 2) мова здійснюється через мовлення, а мовлення через мову; 3) розвиток мови залежить від розвитку мовлення; 4) для мови і мовлення спільною є функція мислення, спілкування, волевиявлення та зберігання інформації; 5) мова і мовлення є об'єктом лінгвістики – єдиної науки про мову і мовлення.

Відмінності мови і мовлення виявляються в тому, що мова і мовлення – це дві різні форми існування єдиної лінгвальної дійсності; мова насамперед має внутрішній (ідеальний) характер у порівнянні з зовнішнім (конкретним) характером мовлення; системному парадигматичному характеру мови певною

мірою відповідає синтагматичний лінійний характер мовлення; мова як парадигматична система існує в лінгвальній свідомості мовців як , причому мовлення як є використанням відповідних елементів мовної системи; мовлення є безпосереднім предметом наукових спостережень, а мова як система систем, що існує в лінгвальній свідомості мовців, з пізнавального погляду являє собою абстрактну наукову систему, яку на основі вивчення мовлення відкриває наукова думка мовознавця; система мови як система систем – це набір різнорівневих лінгвоодиниць і сукупність правил, за якими утворюються ці лінгвоодиниці. Мовлення – це мова в дії, що за рахунок свого змісту утворює своєрідну систему (ідей, поглядів, концепцій); у мові закладена система всіх лінгвальних категорій, у мовленні виявляються лише окремі значення, що належать до певних лінгвальних категорій; відмінності між мовою і мовленням мають діалектичний суперечний характер; вони взаємовиключаються і одночасно взаємозумовлюються.

Писемна мова і мовлення. Поява письма, насамперед рукописного, а згодом і друкованого, внесла у сферу лінгвальної дійсності нові лінгвовеличини: писемна мова – писемне мовлення, писемний текст у співвідношенні до таких лінгвістичних понять і термінів, як усна мова, усне мовлення, усний текст. Ці лінгвовеличини і відповідні їм лінгвістичні поняття стали предметом спеціальних досліджень сучасного теоретичного і загального мовознавства. Проте писемна мова довгий час залишалася на периферії науки про мову, про що Х.Й.Ульдалль у праці «Мовлення і письмо» писав: «Матерія із чорнил не одержала такої ж уваги з боку лінгвістів, якою вони щедро наділяли матерію із повітря».

Про значення винайдення письма Іван Франко писав: «В історії людства ми бачимо два великі факти: винахід письма і винахід друку... Коротко кажучи, винахід письма став підвалиною усієї людської культури, наймогутнішим рушієм поступу, що без нього людина не могла б пізнавати послідовно і ґрунтовно закони природи і залишилася б на всі часи не владарем її, а злиденим рабом... Письмо стає основою і початком поступу, розвитку наук і систематичного дослідження природи».

Як відомо, Бодуен де Куртене вперше в європейському мовознавстві поставив вимогу чітко розрізняти звук і букву, що стало основою для проведення формального розмежування писемної та усної мови. Категорично проти визнання двох мов – писемної і усної – виступали Р.О.Якобсон, М.Халле, А.Мартіне, Л.Завадовський та ін. ...

Особливості писемної мови (мовлення) у порівнянні з усною. У кожній мові з давньою унормованою писемною традицією є дві окремі форми існування лінгвальної дійсності – писемна й усна мови. Своєрідність кожного із цих двох способів існування лінгвальної дійсності зумовлена цілим рядом особливостей.

1. Писемне висловлювання виявляє певну незалежність щодо усного висловлювання.

2. Як відзначає Т.М.Ніколаєва, своєрідність писемної мови (мовлення) у порівнянні з усною мовою (мовленням) зумовлена наявністю власних засобів

вираження, наявністю власних лінгвоодиниць і своєю власною будовою. 3. У структурному відношенні писемна й усна мови відмінні у тому, що, наприклад, лексичний склад писемної мови не збігається з лексичним складом усної мови. Зокрема, двом одиницям писемної мови може відповідати одиниця усної мови (пор. рос. писемне лук і луг, усне лук), є відмінності й у морфологічній структурі слів. 4. Писемна мова є єдиним джерелом вивчення мертвих мов. 5. Писемна й усна мови по-різному взаємодіють з іншими знаковими системами, наприклад, у математичних, хімічних текстах тощо. 6. Писемна мова генетично є пізнішою, ніж усна мова. З появою письма та його засвоєнням мовцями формується писемна мова, що існує паралельно з усною мовою. У зв'язку з цим можна говорити про усні і писемні тексти як про результати усного і писемного мовлення. 7. Писемна мова не обмежена ні часом, ні простором, усна мова, навпаки, зв'язана часом і простором. Писемні тексти можуть довго зберігатися, їх можна переносити, за допомогою усного мовлення без спеціальної технічної апаратури інформацію можна передавати в обмеженому просторі і часі. 8. Писемний текст являє собою результат мовлення, зафіксованого на письмі, усний – результат безпосереднього усного мовлення. 9. Писемне мовлення має оптичний характер, усне – акустичний. Писемний текст сприймається органами зору, усний – органами слуху. Відомо, що багатству акустичних засобів усного мовлення протистоїть обмежена кількість оптичних засобів писемного мовлення. 10. Писемне мовлення має двовимірний, а то й тривимірний характер, усний текст – лінійний послідовний. 11. Писемне мовлення виражається за допомогою системи спеціальних знаків – літер, графем, усне мовлення – за допомогою звуків, фонем. 12. Писемне друковане мовлення переривчасте, з пробілами між літерами, словами, реченнями, абзацами, які в усному мовленні передаються відповідними паузами. 13. Писемне мовлення відрізняється від усного будовою складових частин не лише на фонемному, а й на лексемному рівні: лексемне сегментування писемної мови не завжди збігається з лексемним сегментуванням усного мовлення. В усному мовленні проклітики та енклітики примикають до основного слова, утворюючи з ним єдине лексемне ціле (так зване фонетичне слово), у писемному мовленні вони являють собою окремі елементи, що виражається у вигляді пробілів між ними та основним словом. 14. Усна мова багатша від писемної виражальними засобами. У процесі усного мовлення додаткову експресивну інформацію несуть супровідні явища – інтонація, динаміка голосу, міміка обличчя, жести тощо, які відсутні в писемному мовленні. 15. Писемне мовлення більш статичне, стабільне, ніж усне. 16. Відсутність аналогічності структур писемного й усного мовлення виявляється в тому, що не кожній окремо взятій фонемі відповідає окрема літера (пор. щ=шч, дз, дж, я, ю та ін.). 17. У системі словоформ виявляється певна відмінність між усною і писемною мовою у складі та якості аломорфів, пор. пень, пня (писемне) – пен, пна (усне). 18. Відмінність усного і писемного мовлення виявляється у способах і засобах передачі інформації у рекламі, оголошеннях тощо. 19. Писемна й усна мови мають кожна свої норми,

узвичаєні писемною та усною мовною практикою, які не мають паралельних цілком аналогічних структур. 20. До своєрідних властивостей усного мовлення (мови) зараховують ще спонтанність вираження, безпосереднє звертання до слухача, аудиторії, безпосереднє відношення до ситуації, більшу варіантність норми (лексичної, граматичної, фонетико-орфоепічної). 21. Усне мовлення (мова) більшою мірою, ніж писемне, є вираженням особистості людини-мовця, її соціальних, вольових компонентів. 22. В усній формі мови інформація подається інакше, ніж у писемній. Якщо в писемній мові найбільш інформативними є перші початкові літери слова, то в усній інформація концентрується навколо наголошених складів слова. Ця своєрідна відмінність зв'язана, очевидно, з різним характером сприймання лінгвальних одиниць усної і писемної форм мови. Писемне слово сприймається як лінійна послідовність елементарних складників мови (літер), усне слово або принаймні його складники сприймаються симультанно «одночасно». 23. Усна й писемна мови перебувають у постійному взаємозв'язку, який не може не враховуватись при розгляді цих різновидів мовної системи, різниця лише в тому, що, на відміну від усної, писемна мова для жодного з мовців не може вважатися в буквальному розумінні «рідною мовою», яка нашаровується на усну. При цьому цікавим винятком може бути писемна мова глухонімих.

Незважаючи на вказані відмінності між усною і писемною мовою (мовленням), немає, однак, достатніх підстав вважати, що писемна мова являє собою менш досконалу і лише допоміжну форму існування лінгвальної дійсності, ніж усна мова...

Спільні властивості усної і писемної мови (мовлення). Численні відмінності між усною і писемною мовою (мовленням) не перекреслюють і того, що поєднує ці дві форми існування лінгвальної дійсності, а саме: загальномовна комунікативна функція лінгвальної дійсності є спільною як для писемної, так і для усної мови, тому існує зацікавленість, щоб не зростали розходження між усною і писемною мовою, а правила правопису відповідали вимові і навпаки. Процес інтерферентних взаємозв'язків між мовами відбувається у сфері усної та писемної мови. Кожний мовленнєвий текст, усний чи писемний, за своїм змістом зв'язаний з мисленням і саме через мислення зв'язаний з позалінгвальною об'єктивною дійсністю...

Літературна і діалектна мова (мовлення). Вияв основних лінгвістичних понять мови і мовлення та їх деталізація у вигляді писемної і усної мови (мовлення) аж ніяк не дають повного уявлення про всі форми існування лінгвальної дійсності. З появою літературної мови як історичної лінгвальної категорії у її відношенні до не літературної, тобто до діалектної мови, створюється ще одна дихотомічна форма існування лінгвальної дійсності у вигляді літературної мови і літературного мовлення, з одного боку, та діалектної мови і діалектного мовлення, з другого. Тому для цілісного уявлення про всі наявні форми існування лінгвальної дійсності слід спинитися на характеристиці літературної і діалектної мови (мовлення) та вивчити їх місце в ієрархічній схемі всіх виявів лінгвальної дійсності.

Сучасна національна мова являє собою єдність літературної і діалектної мови. Літературна мова і територіальні діалекти мають багато спільних властивостей у лексичному і фраземному складі, а також і в граматичній будові; літературна мова і діалектна перебувають у постійних взаємозв'язках і взаємовідношеннях; основою для створення літературної мови звичайно є центральний територіальний діалект або концентрація діалектів у єдину національну мову, зумовлена економічною і політичною єдністю; місцеві діалекти зазнають впливу літературної мови і нівелюються. Спільним для літературної і діалектної мови є те, що в кожній із них наявні сталі норми; загальномовні закономірності розвитку національної мови в цілому охоплюють літературну мову і діалектну. У діахронному аспекті літературна і діалектна мови є історичними лінгвальними категоріями; літературна і діалектна мови не виключають, а, навпаки, взаємозумовлюють і доповнюють одна одну, тому й історія розвитку літературної мови і діалектів – це лише дві сторони єдиного процесу виникнення і розвитку мов даної народності або нації; літературну і діалектну мови зв'язує ще й те, що вони використовуються поряд у художніх творах.

Відмінні властивості літературної і діалектної мови. Літературна мова і територіальні діалекти мають свої специфічні структурні і соціальні властивості, а саме: єдина літературна мова має над діалектний характер і вона обслуговує всю націю, діалекти, навпаки, обмежені територіальним поширенням і являють собою сукупність говорів і говірок; на відміну від діалектної літературна мова охоплює всі сфери життя нації. Літературна мова має свою уніфіковану граматичну будову і лексичний та фраземний склад, а територіальні діалекти – свої специфічні граматичні лексико-фраземні особливості; літературна мова характеризується багатофункціональністю і різноманітністю стилів, територіальні діалекти в цьому відношенні обмежені; відмінності між місцевими діалектами та між діалектами і літературною мовою виявляються насамперед у фонетиці, тому процес нівелювання територіальних діалектів відбувається дуже повільно...

Основним критерієм діалектичної суперечності між мовою і мовленням, літературною і діалектною мовою і мовленням, писемною і усною мовою і мовленням є те, що вони взаємозумовлюються і взаємовиключаються: літературна мова (мовлення) не існує без діалектної, а писемна мова (мовлення) не існує без усної. У цьому суть діалектичної суперечності між поняттями літературна і діалектна мова і мовлення, з одного боку, і усна та писемна мова і мовлення – з другого. Усе це свідчить про те, що природа лінгвальної дійсності являє собою полідіалектичну єдність, яка існує в різних формах. Як переконливо зазначає Ф.П.Філін, «насправді ці протилежності (мова і мовлення. – І.К.) становлять діалектичну єдність. У мовній системі завжди існують суперечності, які, мабуть, не можна передбачити ні в одній моделі».

Таким чином, вихідним моментом у дослідженні лінгвальної дійсності є діалектичний системно-структурний підхід до вивчення всіх форм її

існування з усіма багатогранними лінгворівнями, лінгвоодинаціями та лінгвокатегоріями.

Додаток Б

Фердинан де Сосюр. Курс загальної лінгвістики / Переклали з франц. А.Корнійчук, К.Тищенко. – К. : Основи, 1998. – 324 с.

Розділ III. ПРЕДМЕТ МОВОЗНАВСТВА

§ 1. Мова та її визначення

Що становить цілісний і водночас конкретний предмет мовознавства? Питання це винятково складне: згодом ми побачимо, чому саме; а тут лише обмежимося самим фактом складності.

... То що ж таке мова? На нашу думку, поняття мови не збігається з поняттям мовної діяльності: мова – це лише певна її частина, щоправда, найважливіша. Вона є водночас і суспільним продуктом, і сукупністю необхідних умовностей, прийнятих у суспільстві для забезпечення реалізації мовної здатності індивідами. В цілому мовна діяльність різноманітна й різнорідна. Тісно пов'язана з багатьма галузями, вона є водночас і фізичною, і фізіологічною, і психічною; крім того, вона належить до царини індивідуального та царини суспільного. Її не можна віднести цілком до жодної із категорій людського буття, адже невідомо, яким чином тоді всьому цьому можна надати єдності.

Мова ж, навпаки, являє собою цілісність «у собі» та становить початкову основу класифікації. Надаючи їй чільного місця серед явищ мовної діяльності, ми тим самим запроваджуємо природну послідовність у цю сукупність, що інакше не підлягає жодній класифікації.

Відносно такого принципу класифікації можна було б заперечити, твердячи, що здійснення мовної діяльності ґрунтується на здатності, одержаній від природи, тоді як мова – то щось набуте й умовне, щось таке, що мало б залежати від природного інстинкту, замість мати перевагу над ним.

Ось що можна на це відповісти.

Передовсім ніяк не доведено, що мовна діяльність у тій формі, в якій вона проявляється, коли ми говоримо, є чимось цілком природним, що наш мовний апарат призначений для говоріння так само, як ноги – для ходіння. Однак у цьому питанні погляди лінгвістів значною мірою розходяться. Зокрема, на думку Витні, для якого мова є однією з суспільних інституцій поряд з усіма іншими, – ми використовуємо голосовий апарат як знаряддя мовлення цілком випадково, лише з міркувань зручності: люди могли б з таким самим успіхом обрати жести, використовуючи зорові образи замість слухових. Без сумніву, ця теза надто категорична; мова – це не суспільна інституція, в усьому подібна до інших...; більше того, Витні заходить досить далеко, твердячи, ніби наш вибір лише випадково зупинився на органах

мовлення: якоюсь мірою цей вибір був накинтий природою. Але в основному питанні американський лінгвіст, здається, має рацію: мова – це домовленість, і цілком байдуже, яка саме природа її умовно обраного знака. Отож питання про голосовий апарат другорядне у загальній проблемі мовної діяльності.

§ 2. Місце мови серед явищ мовної діяльності

Відокремлюючи мову від мовлення, ми тим самим відділяємо: 1) суспільне від індивідуального; 2) істотне від другорядного та більш чи менш випадкового.

Мова – це не діяльність мовця, це готовий продукт, пасивно засвоєний індивідом; мова ніколи не передбачає попередньої рефлексії, а свідомо в ній здійснюється лише класифікаційна діяльність...

Мовлення, навпаки, являє собою індивідуальний акт волі й розуму, де слід розрізняти: 1) комбінації, в яких мовець застосовує мовний код, аби висловити власну думку; 2) психофізичний механізм, який дозволяє йому унаявити ці комбінації...

Підсумуємо характерні властивості мови.

1. Мова – це щось цілком визначене в різнорідній множині фактів мовної діяльності. Її можна локалізувати в тому відрізку кільцевого мовленнєвого зв'язку, де слуховий образ асоціюється з певним поняттям. Вона становить суспільну сторону мовної діяльності, зовнішню щодо індивіда, який сам по собі не може ані створити її, ані змінити. Мова існує лише внаслідок своєрідної давньої угоди, укладеної між членами колективу. Проте аби зрозуміти, як вона працює, індивід мусить навчатися мови; дитина її засвоює лише поступово. Мова – це явище настільки особливе, що навіть позбавлена дару слова людина не втрачає її за умови, що розуміє почуті нею мовні знаки.

2. Мова, відмінна від мовлення, являє собою той предмет, який передбачає можливість його окремого вивчення. Ми не говоримо мертвими мовами, однак ми можемо добре засвоїти їхній мовний механізм. Наука про мову цілком може обійтися без інших елементів мовної діяльності, вона взагалі можлива лише за умови, що ці інші елементи не домішуються до її предмета.

3. У той час як мовна діяльність за своїм характером різнорідна, мова, як вона визначена тут, є однорідною: це знакова система, у якій суттєвим є лише поєднання змісту з акустичним образом, і ці обидві частини мовного знака однаково психічні.

4. Мова не менше від мовлення за своєю природою конкретна, і це вельми сприяє її дослідженню. Мовні знаки, хоча й психічні за своєю суттю, разом із тим не є абстракціями; закріплені згодою колективу асоціації, сукупність яких і складає мову, є реальністю, локалізованою в мозку. Більше того, мовні знаки, сказати б, відчутні; на письмі їх можна зафіксувати в умовному зображенні, тоді як сфотографувати в усіх подробицях мовленнєві акти просто неможливо; фонація навіть найкоротшого слова потребує безлічі м'язових рухів, які надзвичайно важко розпізнати та зобразити. В мові ж,

навпаки, існує лише акустичний образ, який можна передати певним зоровим образом. Адже, коли абстрагуватися від безлічі рухів, необхідних для реалізації акустичного образу в мовленні, кожний акустичний образ виявиться... лише сумою обмеженої кількості елементів або фонем, які, у свою чергу, можна зобразити на письмі відповідною кількістю знаків. Саме завдяки такій можливості фіксувати явища мови словник і граматики можуть правити за її правдиве зображення; мова – це сховище акустичних образів, а письмо надає їм відчутної форми.

§ 3. Місце мови серед явищ людського життя. Семіологія

Викладені в попередньому параграфі характерні риси мови ведуть до виявлення іншої, важливішої особливості. Мова, виділена в такий спосіб із сукупності явищ мовної діяльності, посідає, на відміну від останньої, особливе місце серед проявів людського життя.

Ми щойно переконалися, що мова – це суспільна інституція, яка, проте, за рядом ознак відрізняється від інших інституцій – політичних, юридичних тощо. Аби зрозуміти специфічну природу мови, слід залучити ряд нових фактів.

Мова – це система знаків, які виражають поняття, а отже, її можна порівняти з письмом, з абеткою для глухонімих, з символічними обрядами, з формами ввічливості, з військовими сигналами тощо. Вона лише найважливіша поміж усіх цих систем.

Отож можна уявити собі науку, що вивчає життя знаків у житті суспільства; ця наука становила б частину соціальної психології, а отже, і загальної психології; назвімо її семіологією (від грецького *se-teiop* "знак"). Вона має відкрити нам, чим саме є знаки та які закони керують ними. Оскільки цієї науки ще не існує, не можна сказати, якою їй бути; але вона має право на існування, і місце її визначено наперед. Мовознавство – лише частина цієї загальної науки, а закони, які відкриє семіологія, будуть застосовні й до мовознавства, – таким чином, воно опиниться у складі чітко визначеної галузі в системі явищ людського життя.

Точно визначити місце семіології має психолог; завдання ж лінгвіста – з'ясувати, що саме притаманне мові як особливій системі в сукупності явищ семіології. Це питання буде розглянуте далі, а тут зазначимо лише одне: якщо нам уперше вдалося визначити місце мовознавства серед інших наук, то це лише тому, що ми пов'язали його з семіологією. Чому ж семіологія, що має, як і кожна інша наука, свій власний предмет, досі не визнана як самостійна дисципліна? Тому що ми обертаємося в хибному колі: з одного боку, мова найбільш придатна для розуміння природи семіологічної проблеми; з іншого боку, для належної постановки цієї проблеми слід би вивчати мову "в собі" (*en elle-meme*); тим часом дотепер її намагаються розглядати переважно в залежності від чогось іншого та зі сторонніх щодо неї поглядів.

Передусім існують поверхові уявлення широкої публіки, яка вбачає в мові лише номенклатуру ..., а це унеможлиблює будь-яке дослідження справжньої природи мови. Відомий інший погляд — психологів, які вивчають механізм знака в індивіда: це найлегший метод, однак він не виходить за межі

індивідуального мовного акту й не сягає мовного знака, суспільного за своєю природою.

Окрім того, навіть побачивши, що знак слід трактувати як суспільне явище, звичайно звертаються лише до тих рис мови, що пов'язують її з іншими суспільними інституціями, більше чи менше залежними від нашої волі, – а отже, проминають ціль, бо залишають поза увагою риси, властиві тільки семіологічним системам у цілому або, зокрема, мові. Адже до певної міри знак завжди уникає як індивідуальної, так і суспільної волі: в цьому й виявляється головна його риса, хоча на перший погляд вона найменш помітна.

Однак ця риса найповнішою мірою наявна саме в мові, хоч і має свій прояв у найменш досліджених явищах. Як наслідок, потреба чи якась особлива корисність семіології залишається непоміченою. Для нас, навпаки, мовна проблема – це передусім проблема семіологічна, і лише завдяки цій важливій тезі всі подальші міркування набувають сенсу. Якщо хтось прагне розкрити справжню природу мови, йому слід насамперед з'ясувати, що саме в мові є спільного з усіма іншими однопорядковими системами. Мовленнєві ж чинники, які на перший погляд здаються вельми важливими (наприклад, рухи органів мовлення), слід розглядати лише другою чергою, адже вони служать тільки для вирізнення мови з-поміж інших семіологічних систем. Завдяки цьому буде не лише внесено ясність у проблеми лінгвістики, але, на нашу думку, при розгляді обрядів, звичаїв тощо як знаків усі ці явища також постануть у новому світлі, а звідси виникне потреба об'єднати їх у межах семіології та пояснити законами цієї науки.

Додаток В

Самійленко С.П. Проблеми і принципи класифікації мов*

Предметом мовознавства є людська мова. Єдина за своєю матеріальною природою, соціальна за сутністю, різноманітна за функціями, системна за будовою, специфічна за тенденціями, закономірностями свого виникнення й розвитку, вона виступає у величезній кількості конкретних мов. Тим-то мовознавство є і наукою про мову, і наукою про мови.

Мови націй, народностей, племен, етнічних груп, які використовуються тепер як засіб спілкування між людьми, – все це так звані природні, живі мови. Маємо історичні відомості про зниклі народи, народності, племена, етнічні групи, мови яких засвідчені у пам'ятках письменства, у написах, топонімих, антропонімих та інших назвах (а то й не засвідчені зовсім). Це так звані вимерлі, або мертві мови (наприклад, старослов'янська, готська, санскритська мови, мови скіфів та ін.).

Не тільки серед мертвих, а й серед мов живих переважну більшість становлять мови усні, безписемні. Із сучасних мов світу лише 225 мов є писемними. Вони поділяються на дві групи: старописемні, історія яких засвідчується пам'ятками з XV ст. до н.е. (давньоіндійська, давньогрецька), з

IV–X ст. н.е. (германські, вірменська, грузинська, тюркські, слов'янські), з XIV–XV ст. н.е. (латинська, албанська), і молодописемні, писемність яких була створена і набула загальнонародного характеру тільки в поздовтнєву добу історії нашої країни (киргизька, адигейська, удмуртська, евенкійська) або ж тільки після другої світової війни (мови багатьох народів Африки). Від живих і мертвих природних мов істотно відрізняються допоміжні штучні мови, як наприклад, мова есперанто, створена 1887 р. Людвігом Земенгофом, або інтерлінгва, запропонована 1903 р. Джузеппе Пеано. Правда, поділ мов на природні і штучні не всі мовознавці вважають правомірним.

Усі природні мови світу мають найзагальніші структурно-функціональні властивості, характерні для звукової мови (матеріальність, знаковість, дискретність та ін.). Чимало спільних рис мов світу визначається фізіологічною спільністю людей, схожою будовою людського мозку, органів звукотворення і органів сприймання, здатних однаково відбивати навколишній світ.

Та кожна мова має і свої, лише їй притаманні фонетичну, ритмомелодичну, словотворчу, лексико-фразеологічну, семантичну, граматичну та стилістичну системи, свої відповідні норми, єдність функціонування яких зумовлює індивідуальну, неповторну своєрідність будови кожної мови.

Наукове досліджування проблем, принципів класифікації мов – це одне з найактуальніших і найскладніших завдань сучасного мовознавства. Проблема класифікації мов належить до тих основних, провідних проблем мовознавства, до яких звертаються лінгвісти, особливо у зв'язку з нововідкритими мовами, розшифруванням текстів раніше невідомих стародавніх мов, удосконаленням методів досліджування мовних фактів, явищ, процесів. Створення досконалої класифікації мов, що є надзвичайно істотним для всіх гуманітарних дисциплін, має бути і підсумком тривалого наукового вивчення проблеми і знаряддям дальшого поглибленого дослідження мов.

Досконала класифікація мов може бути побудована лише на фактичному матеріалі опису всіх мов світу, але, на жаль, точна кількість їх досі не визначена. Пояснюється такий стан різними причинами. Ще існують на землі недостатньо вивчені, а то й зовсім не вивчені мови. До того ж не завжди легко розмежувати мови та діалекти мов. Наприклад, комі-перм'яцька і комізірянська мови настільки між собою схожі, що чимало мовознавців вважає їх лише говорами єдиної мови комі, а говори мордовської мови настільки відмінні, що деякі вчені визнають їх за дві окремі мови: ерзянську і мокшанську. Одноаульні гінухську мову в Дагестані, хінагугську мову в Азербайджані, мову глангалі в Афганістані одні лінгвісти називають мовами, інші – діалектами. Вірменська мова є національною мовою вірмен, білоруська мова – національною мовою білорусів, португальська ж мова обслуговує не лише португальську, а й бразильську націю. Німецька мова – національна мова не лише німців, а й австрійців. Бельгійці говорять французькою і фламандською мовами, швейцарці – французькою, німецькою,

італійською і ретороманською. Виходить, що кількість народів ще не визначає кількості мов, як і кількість мов ще не визначає кількості народів.

Уточнення фактичних відомостей про мови світу за останнє десятиліття показує, з одного боку, що загальна кількість мов на планеті зменшується, чимало мов відмирає, а з другого – в демографічних, етнографічних, антропологічних та лінгвістичних довідниках дослідники щоразу називають більшу кількість мов, ніж у попередніх виданнях. Так, у виданні “Атлас народів мира” (М., 1964) названо 1600, а у довіднику “Население мира” (М., 1965) – 2000 мов; А. Мейє і М. Коген у довіднику “Мови світу” (Париж, 1952) називають 2500 мов; автори колективної монографії “Принципы описания языков мира” (М., 1976, с. 7) вважають, що на земній кулі існує приблизно 3500 мов та ін.

Серед живих сучасних мов за кількістю мовців найпоширенішими (понад 100 мільйонів чоловік) є мови: китайська, англійська, гіндустані (гінді та урду), російська, іспанська, німецька, японська та індонезійська.

Найбільше на земній кулі мов, якими розмовляє менше ніж 1 мільйон чоловік. До мов, якими розмовляють сотні тисяч, десятки тисяч, а то й сотні, десятки чоловік, належать: башкирська – 800 тис. чол., удмуртська – 565 тис. чол., марійська – 550 тис. чол., осетинська – 488 тис. чол., аварська – понад 350 тис. чол., адигейська – близько 100 тис. чол., ескімоська – 60 тис. чол., лівська – 300–400 чол. (узбережжя Ризької затоки в Латвійській РСР), водська – 30 чол. (Ленінградська область), югська – 8 чол. (у селах Ворогово і Ярцево, на південь від Єнісейська).

До мов, якими розмовляють менше ніж 1 мільйон чоловік, належить чимало мов індіанських племен Америки, мов аборигенів Африки, Австралії, Тасманії, Нової Гвінеї, островів Тихого океану, тубільців Азії.

Кількість мов, кількість мовців, що розмовляють тими чи іншими мовами, як і межі географічного поширення мов, безперервно змінюються. Такі зміни відбуваються з різних причин на всіх континентах і в усі часи.

Зникають з лиця землі племена, народності, народи – зникають і їхні мови. Пішло в небуття чимало племен індіанців – жителів Америки, що полягли в нерівній боротьбі з білими загарбниками, майже не полишивши по собі й слідів свого існування. Аборигенам Австралії належав колись весь континент. Тепер вони відтіснені в неродючі пустелі. Багато австралійських племен вимерло. Від інших, загнаних у резервації, лишилися поодинокі невеличкі групи.

Та мови не тільки зникають, відмирають, а й виникають, формуються. На ґрунті латинської мови в I–V ст. н.е. виникають і розвиваються в наступні століття іспанська, португальська, французька, каталанська, провансальська, італійська, сардинська, ретороманська, румунська, молдавська мови. Процес утворення кожної з них своєрідний, не в усьому однаковий і не одночасний, але всі вони є новими національними мовами нашого часу.

Деякі народи, наприклад киргизи, казахи, туркмени, народності Дагестану і Крайньої Півночі, за роки Радянської влади здійснили гігантський стрибок від феодалного ладу до соціалістичного, обминувши

капіталістичну соціально-економічну формацію, сформувалися вже після Жовтня як народності і нації соціалістичні. Перша книжка киргизькою мовою – буквар – побачила світ 1924 року, а нині в Киргизії виходять великими тиражами книги киргизькою мовою з найрізноманітніших галузей знань, виробництва, мистецтва.

Окрему групу серед мов світу становлять мови мертві, кількість і ареал яких не завжди чітко можуть бути визначені, як і їх функціонування та історична доля. Мертві мови зникали, не лишаючи по собі продовження, розчиняючись у мовах, що їх заступили (шумерська, вавілоно-ассірійська, прусська), заховувалися у живому мовленні, у живих говорах (арамейська мова у говорах айсорів, парфянська мова у говорах с. Абіяни в Ірані), могли відроджуватися (македонська), могли ставати базою, на якій формувалися якісно нові сучасні мови (сучасна англійська мова на базі англосакської, сучасні російська, українська, білоруська на ґрунті давньоруської).

Своєрідними серед живих мов світу є мови безписемні. Це передусім численні мови аборигенів Азії, Африки, Австралії, Океанії, Америки. Відсутність писемності у них пояснюється в кожному випадку конкретно-історичними причинами, основною з яких є людиноненависницька політика європейських колонізаторів, які понад 6 століть панували на загарбаних територіях і душили поневолені народи, народності, племена.

Проблема чисельності, різноманітності, групування мов виникла не відразу. Античні філологи аналіз мовних явищ обмежували фактичними матеріалами тільки грецької або латинської мови. В епоху середньовіччя єдиною мовою, яку вивчали в Європі, була латинська. Забутою виявилася навіть мова старогрецька. Закріплення на письмі коптської, готської, вірменської, грузинської, давньоанглійської, давньоверхньонімецької, старослов'янської мов на розробці теоретичних проблем тогочасного мовознавства відчутно не відбилося. Християнство накладало богословські пута майже на все інтелектуальне, духовне життя народів епохи середньовіччя.

На фактичному матеріалі майже виключно арабської мови опрацьовували мовознавчі проблеми й давні арабські філологи. У тих рідкісних випадках, коли об'єктом дослідження були інші мови (турецька, монгольська), вони розглядалися крізь призму будови арабської мови, її категорій, без уваги до своєрідних особливостей досліджуваних мов. Поодинокі елементи порівняльно-історичних зіставлень, наявні в мовознавстві стародавньої Індії, стали надбанням мовознавчої науки тільки в ХІХ ст. Для античного, староіндійського, арабського мовознавства проблеми класифікації мов іще не існувало.

Виникає така проблема тільки в епоху Відродження, в період боротьби всіх прогресивних сил європейських народів проти феодалізму, феодальної ідеології, проти монополії церкви на світогляд, за утвердження ідей гуманізму, за визволення науки і людської особистості від богословських пут середньовіччя. Епоха Відродження (ХІV–ХІVІ ст.) і особливо наступні ХVІІ –

XVIII ст. – це доба нагромадження, призбирування й систематизації величезного фактичного мовного матеріалу.

На XVI ст. припадають уже й перші спроби подати огляд, каталогізацію всіх відомих на той час мов, як, наприклад, праця К. Геснера “Мітрідат” (Цюріх, 1555) або праця І. Мегізера “Зразки сорока мов” (Франкфурт, 1592).

Виданий Вранчичем “Словник п’яти найрозвиненіших мов Європи: латинської, італійської, німецької, долматинської, угорської” (1595) бенедиктинець Лодерекер доповнює в Празі чеською та польською мовами, перетворюючи цю працю на семимовний словник (1605). Звідси брав згодом П. Беринда “далматинські” слова для свого “Лексикону словенороського” (К., 1627) (В.М.Русанівський. Слов’янські міжмовні зв’язки і формування функціональних стилів української літературної мови XVI – XVIIст. VII Міжнародний з’їзд славістів. К., 1973, с.8).

Особливо цікаві з цього погляду багатомовні, так звані “порівняльні” словники, що друкувалися в кінці XVIII і на початку XIX ст. і мали завдання якось згрупувати, систематизувати весь нагромаджений словниковий (іноді і граматичний) матеріал, – такі, як чотиритомний словник російськогомандрівника й природознавця П. С. Палласа під назвою “Сравнительные словари всех языков и наречий...”, що вийшов друком (друге видання) у Петербурзі в 1786–1791pp.; книга іспанця Лоренцо-Ервас-і-Пандуро, опублікована спочатку італійською, а потім іспанською мовами (1800–1802) під назвою “Каталог відомих мов і народів...”; чотиритомний словник німецьких учених І. Х. Аделунга та І. С. Фатера під назвою “Мітрідат, або Загальне мовознавство” (1806–1817). Усі ці спроби “каталогізації мов”, що можуть здаватися тепер і трохи наївними, знайомили з реальними фактами чисельності і різноманітності мов, викликали інтерес до порівняльного зіставлення мов, чіткіше окреслювали складність і потребу укладання їх наукової класифікації. Де в чому подібні спроби “каталогізації” і класифікації мов, здійснені за географічною ознакою, застосовуються й тепер, особливо у випадках недостатнього вивчення виявлюваних мов.

Першою науковою класифікацією мов була класифікація за їх походженням – генеалогічна класифікація, – створювана за допомогою порівняльно-історичного методу, хоч думка про генетичні взаємозв’язки між мовами зародилася задовго до відкриття порівняльно-історичного методу.

Проблемами спорідненості мов цікавилися вже в XIV–XVI ст. (А. Данте, Г. Постеллус, Я. Благослав та ін.). На кінець XVI ст. припадає вже серйозна спроба скласифікувати європейські мови за їх походженням (Й. Ю. Скалігер). У XVII–XVIII ст. факти схожості в європейських мовах відмічають М. Літуанус (1615 р.), Ю. Крижанич (1666 р.), Л. тен Кате (1723 р.), Ф. Рухіг (1747 р.).

М. Ломоносов чітко визначає спорідненість слов’янських мов, їх групування, генетичний зв’язок з іншими індоєвропейськими мовами; спорідненість мов він витлумачує як походження близьких за словниковим складом і граматику мов від єдиного спільного джерела.

Трохи пізніше, але на ширшому фактичному матеріалі історичне мовознавство, порівняльно-історичний метод досліджування мов утверджували основоположники індоєвропейського порівняльно-історичного мовознавства (Ф. Бопп, Р. Раск, Я. Грімм та О. Востоков).

Наукові здобутки основоположників порівняльно-історичного мовознавства відкривали нові перспективи, прокладали новий шлях встановлення закономірностей історичного формування й розвитку мов.

Збагачення мовознавства точними, вичерпними описами, відкриття й дешифрування пам'яток досі невідомих мов, широке використання для вивчення процесів етногенезу ономастичних (зокрема топонімних та антропонімних) назв, удосконалення, урізноманітнення методів, прийомів досліджування мов – усе це спричинялося до встановлення великих і малих родин (класів) мов (фінно-угорських, індоєвропейських, тюркських, картвельських, монгольських, тунгусо-маньчжурських, китайсько-тібетських, малайсько-полінезійських, дравідських, семітських, хамітських, банту та ін.) і окремих генетично ізольованих мов (шумерської, мови басків, бурушанської, кетської, нівхської, айнської, корейської, японської, зуні, карес та ін.), до створення генеалогічної класифікації мов світу – одного з найголовніших надбань сучасного мовознавства.

Точність і обсяг відомостей про мови світу, стан, рівень їх наукового вивчення вимагають раз у раз уточнювати, доповнювати, удосконалювати класифікацію мов за їх походженням. Тільки недавно серед дешифрованих мертвих мов посіла належне місце найдавніша писемна мова – шумерська.

Назва “семіто-хамітські мови” виявилася не зовсім точною, бо ж існують споріднені між собою мови семітські, єгипетські, берберські, кушитські, чадські. Родина індоєвропейських мов у кінці XIX – на початку XX ст. поповнюється ще двома – тохарською і анатолійською, а фактичний їх матеріал поставив під сумнів правомірність, здавалося б, усталеного поділу всіх індоєвропейських мов на західні і східні. Генетична ж класифікація багатьох мов аборигенів Африки, Америки, Австралії, Океанії досі ще не розроблена.

Серйозну увагу мовознавців починають привертати креольські мови, що виникають унаслідок взаємодії двох мов (переважно) через поєднання їх складників; не зовсім точно їх позначають термінами “гібридні”, “змішані”.

Наслідки порівняльно-генетичного вивчення різних мовних родин завжди викликали прагнення поодинокі мови чи невеликі групи мов приєднувати до вже чітко визначених більших мовних груп, згруповувати наявні родини мов у ще більші за обсягом класи. Так, відомі спроби встановити генетичний взаємозв'язок між мовами індоєвропейськими і семітськими, індоєвропейськими і фінно-угорськими, тюркськими і монгольськими, картвельськими і семітськими, спроби об'єднати тюркські, монгольські і тунгусо-маньчжурські мови в алтайську групу мов; мови угро-фінські та самодійські в уральську групу мов, алтайські і уральські мови в уралоалтайську групу мов.

Призначення генеалогічної класифікації – констатувати генетичні взаємозв'язки, історичні взаємовідношення між мовами світу. Кількість живих мов на планеті, якщо й не встановлено ще точно, то буде з часом встановлено.

А скільки на землі ще існувало мов, про які наука не має жодних відомостей? Помічено, що, наприклад, індоєвропейські, семітські, фінно-угорські та інші мовні родини в міру заглиблення в минуле збільшують кількість властивих кожній мовній родині матеріальних і формальних сходжень. Як і коли витворилися ці мовні родини? На яку глибіню сягає хронологія наявної генеалогічної класифікації мов?

Досі всі вважали, що людський рід існує близько 1 мільйона років. Археологічні, палеонтологічні дослідження останніх 10–15 років у Танзанії, Кенії, Ефіопії з допомогою опрацьованих фізиками ізотопних методів абсолютного датування дають змогу твердити, що від часу, коли мавпоподібні люди вже виготовили кам'яні знаряддя і полювали на великих тварин, минуло 2 мільйони 600 тисяч років. Антропологія відсуває час появи людини в дуже далеке минуле, чітко не визначаючи навіть тієї частини мовної історії людства, яка назавжди втрачена для лінгвістичного дослідження і яка зумовила сучасний розподіл мов за наявними спорідненими групами, класами. І саме такі факти дають змогу “побачити обмеженість генеалогічної класифікації мов, а також межі наших можливостей у побудові подібної класифікації” (:Э.Бенвенист. Классификация языков. – «Новое в лингвистике», вып. III. М., 1963, с.43). І все ж таки мови світу, незалежно від їх походження, генетичної спорідненості, географічного поширення можуть бути об'єднані за якимись спільними ознаками їх будови, за ознаками типологічними. Уже грецькі та римські граматисти, спираючись на фактичний матеріал лише давньогрецької або давньогрецької і латинської мов, сперечалися, про аналогію і аномалію – явища, що їх аналізує тепер лінгвістична типологія, зародження якої припадає на XVII ст.

Об'єктом лінгвістичної типології за перше століття її існування були:

а) конкретні мови, що їх мовознавці прагнули увібрати в наперед визначений певний тип мови (В. Гумбольдт, А. Шлейхер); б) морфологічна будова коренів, їх поєднання у мовах різних типів (Ф. Бопп, М. Мюллер); в) характеристика своєрідностей окремої мови у зіставленні її з іншими (Г. Штейнталь, Ф. Містелі, Ф. Фінк, П. Фортунатов); г) характеристика еволюції і прогресивності (досконаlostі) розвитку окремих мовних типів (В. Гумбольдт, А. Шлейхер, М. Мюллер, Ф. Містелі).

Найпоширенішою серед типологічних класифікацій другої половини XIX – початку XX ст. була класифікація морфологічна (П.С.Кузнецов. Морфологическая классификация языков. М., 1954). за якою всі мови світу поділяються на три основні типи (кореневі, аглютинативні, флективні) і один додатковий (інкорпорууючі), а крім того, ще на синтетичні та аналітичні.

У поділі мов на кореневі, аглютинативні, флективні та інкорпорууючі, а також на синтетичні та аналітичні основні типи будови мов окреслені

правильно. Практична і навіть теоретична вагомість цих класифікацій незаперечна. Але обидві ці класифікації були і є занадто вже загальними.

Найістотніші їх недоліки – обмеженість, однобічність, невизначеність. Грунтуються вони на поодиноких рисах морфологічної будови, чимало найсуттєвіших своєрідностей будови мов лишалося за межами класифікації, класифікаційні критерії великою мірою були довільними, збільшення їх кількості збільшувало кількість класифікаційних груп, не поглиблюючи аналізу структурних зв'язків між ними. Старі класифікації виявилися неспроможними вичерпно й досконало схарактеризувати кожную мову, визначити її специфіку, її місце серед інших мов, задовольнити вимоги суспільних, природничих і технічних наук до точних описів мови, її будови, функціонування. Стара лінгвістична типологія зайшла у безвихідь.

Новий етап в історії типологічних досліджень відкривають концептуальна класифікація мов (1921 р.) Е. Сепіра і типологічні дослідження синтаксису різносистемних мов (30–40-ві роки ХХ ст.) І. Мещанинова та його учнів.

Е. Сепір значно розширює межі типологічних досліджень, залучаючи, зокрема, докладно вивчений ним фактичний матеріал індіанських американських мов, уперше починає розглядати мову не як набір елементів, а як систему, замінюючи недосконалі класифікаційні схеми стислими різнобічними структурними характеристиками мов. Він називає 21 клас мов (Э.Сепир. Язык. Введение в изучение речи (переклад з англійської). М.–Л., 1934).

Для І. І. Мещанинова принцип історизму є основоположним. Ще на початку 30-х років він відмовляється від запропонованої М. Я. Марром схеми стадіального розвитку мови (стадії аморфна, аморфно-синтетична, аглютинативна, флективна). Широко використовуючи фактичний матеріал мов народів, народностей СРСР, зокрема і особливо мов народів, народностей Кавказу і Півночі СРСР, і поширюючи в такий спосіб іще більше межі типологічних досліджень, І. І. Мещанинов зосереджує увагу на встановленні докорінних якісних відмінностей у структурі речення різних мов і виявленні у зв'язку з цим аморфні, посесивні, ергативні і номінативні конструкції починає розглядати як послідовні і спільні для всіх мов ступені їх стадіального розвитку. Дальше поглиблене вивчення різноманітних мов показало, що жодна з названих конструкцій не може розглядатися як стадіальна ознака. Схему типологічних відмінностей не слід ототожнювати із схемою стадіальної періодизації.

Можна вказати на кілька основних напрямів, характерних для нового етапу

типологічних досліджень.

1. Поглиблений інтерес до теоретичних проблем мовної структури та її ієрархії, що дало змогу, зокрема, вичленовувати чимало часткових типів на всіх рівнях і вивчати їх взаємозв'язки.

2. Тимчасова відмова від побудови загальної класифікації типології, звертання до типології генетичних класів мов, мовних підсистем і окремих категорій.

3. Створення типологій мовних універсалій, встановлення найзагальніших і найістотніших властивостей мови, що визначають структуру і систему кожної окремої мови.

4. Розгортання дослідження проблем історичного розвитку мов, встановлення схем періодизації мовного розвитку.

5. Посилення уваги до проблем соціолінгвістики, спроби побудови функціональної класифікації мов.

6. Чіткіше, глибше розмежування географічних (ареальних), генетичних, типологічних і функціональних критеріїв, принципів класифікації мов.

7. Прагнення визначити, найраціональніше використати квантативні (кількісні) критерії групування мов, дослідити сфери їх застосування.

8. Удосконалення, урізноманітнення прийомів, методів дослідження типології групування мов.

9. Наукова розробка принципів, методики й техніки вичерпного і точного опису мов, мовних фактів, явищ, процесів, виявлення і систематизація їх.

Складність мовної структури, чисельність ознак, різнохарактерність їх, системність будови мови і одночасна наявність у ній позасистемних явищ, нетотожність засобів, способів вираження однакових категорій у зіставляваних мовах – усе це спричиняється до чіткішого розмежування принципів групування мов і прийомів, методів їх дослідження.

За останні десятиліття в радянському і зарубіжному мовознавстві започатковується типологічна класифікація мов за сферами вживання, діапазоном (обсягом) застосування їх суспільних функцій. Виходячи саме з таких принципів, мови поділяють, з одного боку, на мови міжнародні, міжнаціональні, національні, мови народностей, мови племен, мови етнічних груп, а з другого – на мови писемні (старописемні, малописемні) і безписемні.

Зважають при цьому і на суспільні функції мов мертвих. Характеристика мов за цими принципами є дуже істотною, але разом з тим і дещо загальною. За її межами лишається ціла низка суттєвих явищ, пов'язаних з умовами, сферами вживання, функціонування мов (процеси взаємодії мов, функціонування мов культових та ін.).

Остання за часом спроба Ю. Д. Дешерієва побудувати таку класифікацію (автор називає її “функціонально-структурною”) на основі поєднання ознак, пов'язаних з обсягом “соціальних функцій”, “сучасним станом функціонального розвитку мови” і характерними й структурними особливостями (Д.Дешеріев. Введение в книгу «Закономерности развития литературных языков народов СССР в советскую эпоху. Внутривидовое развитие старописьменных языков». М., 1973, с.31–47) не досягає поставленої мети, бо, по-перше, численні й різноманітні сфери застосування

мови ще не становлять об'єкта дослідження, і, по-друге, функціональні типи мов не залежать і не можуть залежати від структурних особливостей мов. Тим-то доводиться, на жаль, констатувати разом із В. О. Авроріним, що “ні у вітчизняній, ні у зарубіжній літературі задовільних типологічних класифікацій мов за функціональними ознаками поки що немає” (В.А.Аврорин. Проблемы изучения функциональной стороны языка (К вопросу о предмете социолингвистики). Л., 1975, с.267).

Мовознавча наука, на жаль, ще не має у своєму розпорядженні старанно систематизованого, вичерпного й точно зафіксованого фактичного матеріалу, який би дав змогу створювати досконалі з теоретичного і практичного поглядів типологічні та генеалогічні класифікації мов світу. Здійсненню цього завдання мають передувати описи мов світу. Звичайно, опис явищ і класифікація явищ – речі різні. Але у практиці дослідження мов принципи їх опису часто використовуються і як основа для їх класифікації. Тим-то автори колективної монографії “Принципы описания языков мира” (М., 1976), відповідаючи на питання, якими способами можна описувати мови світу, висловлюють одночасно і свої думки про можливість сумірності мов світу, про забезпечення однакового опису мов поділом їх на мови з розвинуеною морфологічною системою і мови з нерозвинуеною морфологічною системою (Б. О. Серебренников), описом мов за так званими абсолютними універсаліями (Г. В. Колшанський), побудовою і використанням ряду величин (В. М. Ярцева), витворенням таких одиниць опису, які можна було б однаковою мірою застосувати до всіх мов світу (В. М. Солнцев), шляхом типологічного і семіологічного методів (Г. А. Климов, Ю. С. Степанов) та ін.

У побудові класифікацій мов світу ще багато не розв'язаних проблем. Їх розв'язання вимагає спільних зусиль, співпраці мовознавців усіх країн і континентів.

Питання для підсумкового контролю

1. Мовознавство як наука про мову, його предмет. Галузі мовознавства. Зв'язок мовознавства з іншими науками.
2. Природа і сутність людської мови. Мова як суспільне явище. Роль мови в суспільстві.
3. Методи дослідження мови. Поняття про синхронію і діахронію.
4. Мова і мислення як дві сторони процесу пізнання дійсності людиною. Основні одиниці мови і мислення, їх діалектичний зв'язок і нетотожність.
5. Мова і мовлення, їх діалектична єдність як загального і окремого, абстрактного і конкретного. Парадигматичні зв'язки у мові і синтагматичні у мовленні.
6. Функції мови, їх характеристика.

7. Проблема походження людської мови. Теорії походження мови. Погляди вчених на моногенез та полігенез людської мови.
8. Розвиток і функціонування мов у різні історичні епохи. Загальнонаціональна мова, її диференціація.
9. Літературна мова, її форми. Стилїстична диференціація літературної мови.
10. Мова і суспільство. Поняття мовного стану та мовної ситуації. Білінгвізм. Диглосія.
11. Проблема міжнародних мов. Так звані світові мови. Штучні мови.
12. Мова як знакова система. Чотири рівні мовної системи.
13. Одиниці мови, їх функції. Розділи мовознавства.
14. Фонетика як розділ мовознавства, її предмет. Звуки мови, три аспекти їх вивчення. Фізична природа звуків людської мови
15. Будова і функції мовного апарата. Артикуляція і її фази. Артикуляційна база.
16. Фонетичне членування мовленнєвого потоку: фраза, синтагма, такт, склад.
17. Склад як фонетична одиниця. Теорії складоподілу. Типи складів. Складотворчі звуки.
18. Наголос. Типи наголосів, їх характеристика. Функції наголосу.
19. Інтонація, її складові. Функції інтонації.
20. Класифікація звуків. Голосні звуки, їх класифікація.
21. Приголосні звуки, їх класифікація.
22. Фонетичні процеси. Позиційні фонетичні зміни: редукція голосних, оглушення приголосних, протеза.
23. Комбінаторні зміни звуків: гаплологія, дієреза, метатеза, епентеза, субституція.
24. Комбінаторні зміни звуків: акомодация, асиміляція, дисиміляція.
25. Фонема і її функції. Ознаки фонем: диференціальні та нейтральні. Позиції фонем: сильні та слабкі. Варіанти і варіації фонем.
26. Орфоепія. Основні орфоепічні правила (на прикладі української, англійської чи німецької мов).
27. Фонетична та фонематична транскрипція. Транслітерація.
28. Письмо, основні етапи і форми розвитку письма.
29. Графіка. Алфавіт. Основні світові алфавіти. Співвідношення між буквами і звуками в алфавіті.
30. Орфографія. Принципи орфографії.
31. Лексикологія як розділ мовознавства. Розділи лексикології, предмет їх вивчення.
32. Слово як одиниця мови. Слово і лексема. Словоформа. Лексичне значення слова. Слово і поняття. Сема, семема.
33. Моносемія і полісемія. Пряме і переносне значення слова. Види переносного значення слова.
34. Зміни в значенні слова: звуження, розширення, зміщення назв.
35. Омоніми, їх різновиди, причини виникнення. Міжмовні омоніми. Пароніми.
36. Синоніми. Синонімічний ряд. Домінанта синонімічного ряду.

37. Табу. Евфемізми.
38. Антоніми. Типи антонімів. Стилiстичні можливості антонімії.
39. Лексико-семантична система мови. Групи слів за значенням. Лексико-семантичні поля. Родо-видові (гіперо-гіпонімічні) відношення між словами.
40. Стилiстичні групи лексики. Стилiстично нейтральна і стилістично забарвлена лексика.
41. Історичні зміни в словниковому складі лексики. Причини історичних змін. Застаріла лексика: архаїзми, історизми. Неологізми.
42. Шляхи збагачення лексики. Запозичення слів. Різновиди запозичень.
43. Етимологія, принципи етимології. Внутрішня форма слова. Деетимологізація. Народна етимологія.
44. Фразеологія. Класифікація фразеологізмів. Джерела походження фразеологізмів.
45. Лексикографія. Типи словників, їх будова. Найвідоміші лексикографічні праці у світі й в Україні.
46. Граматика, її розділи. Граматичне значення, граматична форма. Граматичні категорії. Граматична парадигма.
47. Морфеміка. Поняття морфеми. Види морфем за значенням, за позицією у слові, за функціями.
48. Зміни в будові слова в процесі історичного розвитку: опрощення, ускладнення, перерозклад, декореляція.
49. Способи вираження граматичних значень: синтетичні, аналітичні.
50. Типологічна класифікація мов. Аглютинація та фузія.
51. Частини мови. Критерії виділення частин мови.
52. Синтаксис, його предмет. Словосполучення, типи словосполучень.
53. Синтаксичні зв'язки між словами у словосполученнях.
54. Речення як основна одиниця синтаксису. Ознаки речення. Типи речень.
55. Порівняльно-історичний метод як основа генеалогічної класифікації мов, його становлення і розвиток.
56. Генеалогічна класифікація мов. Поняття мовної сім'ї, мовної групи, підгрупи (на прикладі якоїсь сім'ї мов).
57. Загальна характеристика індоєвропейської сім'ї мов.

Рекомендована література

Базова

1. Бевзенко С. П. Вступ до мовознавства: короткий нарис: навч. посіб. Київ: Вища школа, 2006. 143 с.
2. Вступ до мовознавства (навчальний посібник) / За заг. ред. Голубовської І.О.). Ч. 1–2. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет». 2007–2010. 107 с.

3. Вусик Г. Л. Вступ до мовознавства: навч. посіб. для студ. ВНЗ / Г. Вусик; Бердян. держ. пед. ун-т, Ін-т філол. Донецьк : Ноулідж, Донец. від-ня, 2010. 358 с.
4. Вусик Г.Л. Вступ до мовознавства: модульний курс : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Ганна Вусик ; Бердян. Держ. Пед. Ун-т, Ін-т філол. – 2-е вид., перероб. Донецьк : Ноулідж, Донец. Від-ня, 2010. 120 с.
5. Голубовська І.О. Вступ до мовознавства: підручник, Київ: ВЦ «Академія», 2016. 320 с.
6. Голубовська І.О., Чемес В.Ф., Безпаленко А.М., Лучканин С.М., Запорожець Л.М. Вступ до мовознавства : навч. Посіб. Для студ. Вищ. Навч. Закл. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2007. Ч. 2. 2010. 223 с.
7. Зеленько А. С. Загальне мовознавство. Історія лінгвістичних вчень. Аспекти, методи, прийоми та процедури вивчення мови : посіб./ А. С. Зеленько. Луганськ, 2002. 283 с.
8. Карпенко Ю.О. Вступ до мовознавства / Ю. О. Карпенко. Київ : Академія, 2006. 336 с.
9. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства : підручник / М.П. Кочерган. 3-тє вид., стер. Київ : Академія, 2014. 302 с.
10. Левицький А.Е. Вступ до мовознавства. Навчальний посібник / Левицький А.Е., Сингаївська А.В., Славова Л.Л. Київ : Центр навчальної літератури, 2006. 104 с.

Допоміжна література

11. Атлас української мови: у 3 т. К., 1984 – 2000.
12. Баран Я. А. Фразеологія у системі мови / Я. А. Баран. Івано-Франківськ, 1997.
13. Бацевич Ф. Духовна синергетика рідної мови. Київ, 2009. 192 с
14. Вакарюк Л. О., Панцьо С. Є. Український словотвір у термінах : словник-довідник. Тернопіль : Джура, 2007. 260 с.
15. Герета Н. М., Торчинський М. М. Вступ до мовознавства. К. : Товариство „Знання”, 2000. 44 с.
16. Голянич М. І., Стефурак Р. І., Бабій Л. О. Словник лінгвістичних термінів : лексикологія, фразеологія, лексикографія. Івано-Франківськ : Сімик, 2011. 272 с.
17. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія : навч. посібник / В.О. Горпинич. Київ: Вища шк., 1999.
18. Єрмоленко С., Бибик С., Тодор О. Українська мова: Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С. Єрмоленко. Київ: Либідь, 2001. 224 с.
19. Левицький В.В., Іваницька М.Л, Іваницький Р.В. Основи мовознавства. Чернівці: Рута, 2000.

20. Левицький А.Е. Лекційні матеріали з лінгвістики : навч. посіб. Житомир, 2011.
21. Лисиченко Л.А. Бесіди про рідне слово: слово і його значення. Харків, 2013.
22. Лінгвістичний аналіз : Практикум: навч. посіб. / За ред. Г.Р. Передрій. Київ : ВЦ «Академія», 2005. 212 с.
23. Загнітко Анатолій. Словник сучасної лінгвістики : поняття і терміни. Донецьк : ДонНУ, 2012. 388 с.
24. Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов / Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». Київ, 2001.
25. Полужний М. М. Курс лекцій з лінгвоісторіографії. Вінниця, 2004.
26. Радчук В. Параметри і взаємодія мов Дивослово. 2005. № 6, С. 36 – 44; № 7, С. 42 – 48.
27. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава, 2006.
28. Соссюр Ф. Де. Курс загальної лінгвістики. Київ, 1998. 340 с.
29. Скопненко О. І., Сюта Г. М. Мала філологічна енциклопедія : довідник. Київ : Довіра, 2007. 480 с.
30. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: підручник. Полтава: Довкілля – Київ, 2008. 712 с.
31. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава, 2006.
32. Семчинський С. В. Вступ до порівняльно-історичного мовознавства. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2002.
33. Скаб М.С. Вступ до мовознавства. Практикум : навч. посіб. / Мар'ян Скаб, Галина Кузь ; Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. Чернівці : Чернів. нац. ун-т, 2012. 103 с.
34. Струганець Л. В. Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ століття / Л. В. Струганець. Т., 2002.
35. Терехова Д. І. Вступ до мовознавства: навч. посібник / Автор-упорядник Терехова Д. І. Київ – Полтава: «Полтавський літератор», 2012. 224 с.
36. Тищенко К. Основи мовознавства : системний підручник / Костянтин Тищенко. Київ : ВПЦ «Київський ун-т», 2007. 308 с.
37. Ткаченко О. Українська мова і мовне життя світу / Орест Ткаченко. Київ : Спалах, 2004. 272 с.
38. Ющук І.П. Вступ до мовознавства / І. Ющук. К. : Рута, 2000. 128 с.
39. Сулейменов О.О. Мова письма. Погляд в доісторію – про походження писемності і мови Малого людства : пер. з рос. / О.О. Сулейменов. Київ : Юніверс, 2006. 471 с.
40. Тищенко К. Основи мовознавства : системний підручник / Костянтин Тищенко. Київ: ВПЦ „Київський ун-т”, 2007. 308 с.
41. Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови : навч. посібник / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. К, 2007.

42. Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. Київ: Українська енциклопедія, 2000. 752 с.
43. Українська мова. Енциклопедія / Г. А. Губарева, О. М. Чуешкова, Т. В. Михайлова та ін.; за ред. І. В. Муромцева. Київ: Майстер-клас, 2011. 400 с.
44. Хомський Н. Роздуми про мову. Львів, 2009.
45. Швачко С.О. Вступ до мовознавства: навч. посіб. / С.О. Швачко, І.К. Кобякова. Вінниця : Нова книга, 2006. 224 с.
46. Шевельов Ю. Портрети українських мовознавців. Київ, 2002.
47. Швачко С.О. Вступ до мовознавства: Навч. посіб. К.; Вінниця, 2006.

Інтернет-ресурси:

1. <http://www.superlinguist.com/>
2. <http://uz-translations.net/>
3. <http://litopys.org.ua/>
4. Історія українського мовознавства (друга половина XX ст.): Хрестоматія / упорядник В. В. Денисюк. Умань : ВПЦ «Візаві», 2016. 266 с. – Режим доступу:
file:///D:/%D0%92%D0%A1%D0%A2%D0%A3%D0%9F%20%D0%94%D0%9E%20%D0%9C%D0%9E%D0%92%D0%9E%D0%97%D0%9D%D0%90%D0%92%D0%A1%D0%A2%D0%92%D0%90%201%20%D0%BA%D1%83%D1%80%D1%81/Movoznavstvo_xrestomatiya.pdf
5. Петровська С. С. Вступ до мовознавства : навчально-методичний комплекс : для студентів ф-ту іноземної філології (стаціонар). В 3-х ч. [4-е вид., випр. і доп.]. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня «Рута», 2016. Ч. 1. 155 с. – Режим доступу:
<file:///D:/%D0%92%D0%A1%D0%A2%D0%A3%D0%9F%20%D0%94%D0%9E%20%D0%9C%D0%9E%D0%92%D0%9E%D0%97%D0%9D%D0%90%D0%92%D0%A1%D0%A2%D0%92%D0%90%201%20%D0%BA%D1%83%D1%80%D1%81/Petrovska-C.C.Vstup-do-movoznavstva-navchalno-metodychnyi-kompl-eks-dlia-studentiv-f-tu-inozemnoi-filolohii.pdf>
6. Баденкова В. М. Теорія мови: Методичні рекомендації до практичних занять та самостійної роботи. Миколаїв, 2018. 101 с. – Режим доступу:
file:///D:/%D0%92%D0%A1%D0%A2%D0%A3%D0%9F%20%D0%94%D0%9E%20%D0%9C%D0%9E%D0%92%D0%9E%D0%97%D0%9D%D0%90%D0%92%D0%A1%D0%A2%D0%92%D0%90%201%20%D0%BA%D1%83%D1%80%D1%81/%D0%91%D0%B0%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0_%D0%A2%D0%B5%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F%20%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%B8.pdf
7. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства: підручник. – Режим доступу:
<https://textbook.com.ua/dokumentoznavstvo/1473445794>
8. Левицький А. Е., Сингаївська А. В., Славова Л. Л. Вступ до мовознавства: Навчальний посібник. – Режим доступу:
https://shron1.chtyvo.org.ua/Levytskyi_AE/Vstup_do_movoznavstva.pdf
9. Нова мова: <http://www.novamova.com.ua>

10. Українська мова в Інтернеті <http://www.novamova.com.ua>
11. Український тезаурус: http://www.geocities.com/hommah_chorny/
12. Історія виникнення писемності. – Режим доступу:
<https://linguapedia.info/uk/systemy-pysma/istoriya-pysemnosti.html>
13. Ющук І. П. Вступ до мовознавства : навч. посібник [Електронний ресурс]
/ І. П. Ющук. Київ : Рута, 2000. 128 с. – Режим доступу:
<http://elib.nlu.org.ua/view.html?&id=8821>